

UOT 821.411.21.

Cəmilə DƏMİROVA

AMEA N.Gəncəvi adına Milli Azərbaycan
Ədəbiyyatı Muzeyinin doktorantı
jamiladamirova@yahoo.com

SALİH İBN ABD ƏL-QUDDUS VƏ BƏŞŞAR İBN BURD ABBASİ İNKVİZİSİYASININ İLK QURBANLARINDAN BİRİ KİMİ

Açar sözlər: *zındıqlıq, manixeyçilik, Abbasi cəmiyyəti*

Key words: *zındıq, manichaeism, Abbasid society*

Ключевые слова: *зиндик, манихейство, Аббасидский период*

Giriş. Abbasilər dövründə müxtəlif xalqların Bəsrə, Kufə, Bağdad kimi şəhərlərdə birgə yaşaması kosmopolitan cəmiyyət və multikultural ədəbiyyat yaradır. Cəmiyyətdə geniş yer alan zındıqlıq, yəni dini ayin və əhkamlara əməl etməmə, eyş-işrətə meyil məhz bu dövrdə vüsət tapır. Bu yeni istiqamət xüsusilə farslar arasında güclü idi. Abbasilər dövründə inkvizisiya qurbanlarının böyük əksəriyyəti əcəmlər idi; Kafirlik, zındıqlıq, bir qayda olaraq, dualizm və manixeyçiliklə əlaqələndirilirdi. Bu səbəbdəndir ki, Abbasilərin dini təqiblərinin ilk qurbanları cərgəsində Salih ibn Abd əl-Quddusun və Bəşşar ibn Burdun adı çəkilir.

"Zındıqlar sahibi" təsisatının ilk qurbanlarından Salih ibn Abd əl-Quddus. Salih ibn Abd əl-Quddusun bir sıra şeirləri mənbələrdə hifz olunsada, onun həyatı barədə məlumat olduqca azdır.

O, Bəni-Əsəd və ya Bəni-Əzd qəbiləsinin məvalisi idi. Atasının fars əsilli olduğu bildirilir. Onun xəlifə Mənsurun katiblərindən biri və məşhur ədib İbn əl-Müqəffanın həmkarı olduğu söylənilir.

VIII əsrin ortalarında əslən fars olan katiblər xilafətin həyatında mühüm rol oynayırdılar. Onların bir-biri ilə korporativ yaxınlıqları da diqqəti cəlb edir. İbn əl-Müqəffa Əməvilər dövrünün məşhur katibi, fars əsilli Abd əl-Həmid əl-Katibin tələbəsi olmuşdur. Abd əl-Quddusun İbn əl-Müqəffa ilə yaxınlığı fars əsilli katiblərin cəmiyyətdə birlik nümayiş etdirməsinə dəlalət edir.

Salih ibn Abd əl-Quddusun poeziyasında hikmətamiz fikirlər üstünlük təşkil edir. Onun bu fikirləri fars mənbələrindən əxz etdiyi bildirilir. Salih ibn Abd əl-Quddusa كتاب الشكوك ("Kitəb əş-Şukuk") – "Şübhələr kitabı" adlı əsər aid edilir. Əsərlərindən zəmanəmizədək ancaq şeirləri gəlib çatıb. Bu şeirlərdə antiislam əhvali-ruhiyyəsi duyulmadığından, ola bilsin ki, o, poeziyasına görə deyil, həyat tərzinə görə zındıq kimi tanınıb. Əhməd Fərəcullah haqlı olaraq göstərir ki, müdrik şair və mütəkəllim kimi tanınması Salih ibn Abd əl-Quddusun həbsinə əsas vermirdi. O, Bəsrə məscidində moizələr söyləyən mömin bir insan kimi tanınırdı. Digər şairlər kimi şəraba şeirlər həsr etmirdi və açıq-saçıq şeirlər yazmırdı. Abbasi xəlifələri açıq-saçıq şeirlər yazan şairləri saraylarına gətirməkdən çəkinmirdilər. Bu səbəbdən, çox güman ki, Salih ibn Abd əl-Quddusun həbsinə səbəb onun Bəsrə məscidindəki moizələri idi. Bu möizələr za-

manı o, insanları dinləyir, onların hakimiyyətdən narazılıq etməsini anlayır, bir növ, siyasətə qarışırdı. Bu səbəbdən xəlifənin ona qarşı ittiham kimi səsləndirdiyi aşağıdakı şeir də bir kəsin edamı üçün ən zəif səbəb idi:

والشيخ لا يترك اخلاقه

حتى يوارى في ثرى رسمه

Qəbir evində yatanadək qoca şeyxin əxlaqı dəyişməz.

Görünür, xəlifənin xəfiyyəsi ona Salih barədə ciddi xəbərlər çatdırırmış, şair bu səbəbdən qətlə yetirilmişdi. Bu zaman, təbii ki, Salih özünü təmizə çıxarmağa çalışmışdır. Xəlifə isə Salihin yuxarıdakı misrasını misal çəkib onun heç vaxt manixeyçilikdən dönməyəcəyini bildirmiş, edam hökmünü dəyişməmişdi.

Salih ibn Abd əl-Quddus Bəsrənin altı məşhur ilahiyyat alimindən biri sayılıb. Digər ilahiyyatçılar Vasil ibn Ata, Bəşşar ibn Burd, Abd əl-Kərim ibn Əbil-Auca və Cərir əl-Əzdi idi. Onlar adətən əl-Əzdinin evində toplaşib dini-fəlsəfi mülahizələr yürüdürdülər. Sonradan hər kəs öz yolunu seçdi. Vasil ibn Ata mötəzililik yolunu tutdu. Salih ibn Abd əl-Quddus dualizmə meyil etdi. Salihin eləcə də yəhudi və xristianlarla əlaqədə olub dini söhbətlər etdiyi bildirilir. Bu söhbətlərin əsas mövzusu həyat, varlıq, ölüm, xeyirlə şərin mübarizəsi və s. olurdu. Onun كتاب الشكوك ("Kitəb əş-Şukuk") əsərində vəhdaniyyətə şübhə etməsi barədə fikirlər mövcuddur. Onun manixeyçilərin təsiri ilə insan varlığını bitki mənşəli hesab etməsi də söylənilir. Təəssüf ki, bu əsəri və manixeyçi-zındıq baxışlarına dəlalət edən şeirləri zamanəmizədək gəlib çatmayıb. Əldə olan şeirlərində tərkidünya – asketik fikirlər hökm sürür.

Salih ibn Abd əl-Quddus alın yazısı və iradi azadlıq məsələsində üstünlüyü birinciyə verir. İnsanın taleyinin qabaqcadan müəyyənəlməsi fikrinə inanırdı. Bununla belə, o, insanların öz gündəlik qazancları üçün çalışmasını məqbul bilirdi. Ümumilikdə götürdükdə, Salihin şeirlərində islama zidd heç bir fikir yoxdur. Amma bir şeirində o deyir:

*Mən lal və kar kimi bir çox
fikirlərimi gizli saxlayıram.
Əgər dinimi açıb insanlara
göstərsəm, yerim həbsxana olar.*

Deyilənə görə, o, islam ayinlərinə əməl edir, namazını vaxtlı-vaxtında qılırdı. Rəvayətə görə, Salihin şeirləri ilə tanış olan İbn əl-Mutəzz onun bütün yaradıcılığında təmiz iman və zühd motivindən başqa heç nə görmədiyindən şairin zındıq kimi qətlə yetirilməsinə təəccübünü gizlədə bilməmişdir. Bir dəfə ona deyirlər: "Sənin ki dinin başqadır, nə üçün namaz qılırsan?" O, cavab verir: "Bu, artıq bu şəhərin adətidir, həm də bədənəm artıq namaza alışıb".

Salih Xəlifə Mehдинin repressiyası dövründə, 783-cü ildə Dəməşqdə zındıqlıq ittihamı ilə həbs edilir. Oğlu da özü ilə birlikdə həbs edilir. Onun məhkəməsinə Xəlifə Mehdi özü aparır; Salih günahkar bilinir, qətlə yetirilir və bədəni Bağdadda çarmıxa çəkilir.

Məlumdur ki, farsların köməyi ilə hakimiyyətə gələn Abbasilərin ilk dövrlərində fars təsiri güclü olmuşdur. Abbasilər hakimiyyətlərini möhkəmləndirdikdən sonra islam ideologiyasını gücləndirib kənar dini təsirlərin qarşısını al-

maq siyasəti yeritdilər. F.Ömər göstərir: “Xüsusilə xəlifə Mehдинin dövründə islama dair dini kitablar artdı. Məkkə və Mədinənin müqəddəs ziyarətgahları təmir edildi, Bağdadda və başqa şəhərlərdə möhtəşəm məscidlər tikildi. Bu siyasətin bir qolunu da islama zidd məzhəblərin təqibi təşkil edirdi.

Bəzi mənbələrdə Salihin həbsinin əsl səbəbi kimi peyğəmbərin zövcəsi Zeynəb ibn Cəhşlə bağlı yazdığı şeirin olduğu göstərilir. Məlumdur ki, Zeynəb peyğəmbərin oğulluğu Zeydin arvadı idi. Zeyd Zeynəbi boşadıqdan sonra peyğəmbər onunla evlənmişdir. Məhkəmə zamanı Salih bu şeiri yazmadığını, başqa adamın yazıb onun adına çıxdığını bildirmişdir.

Salih ibn Abd əl-Quddus Abbasilər hakimiyyətindən narazı təbəqələrin düşüncəsini ifadə edən bir şəxs idi. Digər fars əsilli məvalilər kimi, o da Abbasilərin siyasətinə ümidlər bəsləsə də, bu ümidlər özünü doğrultmur. Abbasiləri hakimiyyətə gətirmiş qüvvələr özləri hakim təbəqə tərəfindən təqiblərə məruz qalır. Bu dövrdə azadfikirlik məhz hakim ideologiyanın ziddinə gedən ideyalarla ifadə olunurdu. Bu cür ideyaların münbit mənbəyi isə cəmiyyətdəki iyerarxiyaya qarşı çıxan manixeyçilik idi. Təsədüfi deyil ki, xəlifə Mehdi zamanında zındıqlar sahibi – صاحب الزنادق (“Sahib əz-zənədiq”) adlı təsisat da yaranır. Bu təsisatın ilk qurbanlarından biri də haqqında danışdığımız Salih ibn Abd əl-Quddus idi.

Bəşşar ibn Burdun şüubilik və zındıqlıq mövqeyi. Şüubilik və zındıqlıqla bağlı repressiyaya məruz qalmış şairlərdən biri də Bəşşar ibn Burddur (714-744). Bəşşar Bəni-Uqeyl qəbiləsinin məvalisi idi. Ulu babası vaxtı ilə Tuxaristanda ərəblərə əsir düşmüşdü. İbn Quteybə Bəşşara həsr etdiyi oçerkdə onun künyəsinin أبو معاذ (“Əbu Muaz”), ləqəbinin isə مرعث (“Muraas”) olduğunu bildirir. Bu söz qulağı halqalı, sırğalı deməkdir. İbn Quteybə göstərir ki, Bəşşar ibn Burd zındıqsayağı, yəni manixeyçilər kimi qulağına sırğa taxırdı. Bəşşar Bəsrədə anadan olmuş, anadan kor doğulmasına baxmayaraq, Bəsrənin mədəni həyatında yaxından iştirak etmişdir. O, Salih ibn Abd əl-Quddusla birlikdə Bəsrənin din adamlarından sayılan əl-Əzdinin evində yığışır, burada Bəsrə alimləri insanlığı düşündürən əbədi və əzəli suallarla bağlı mübahisələr edirdilər. VIII əsrin əvvəlləri islam dünyasında mötəzililiyin formalaşdığı dövr idi. Bu məclislərin daimi iştirakçılarından biri də məşhur mötəzili teoloqu Vasil ibn Ata idi. Bəsrə məclisləri, bazar və məscidləri dini-fəlsəfi mübahisələr məkanı idi. Bu mübahisələrdə Bəşşar daim şüubilik və zındıqlıq mövqeyindən çıxış edir, dualizmə olan meylini gizlətmirdi. O, hətta şeirlərindən birində odu tərif edərkən oddan xəlv olunmuş iblisi Adəmdən üstün tutur:

إبليس أفضل من أبيكم آدم
النار عنصره وأدم طينة
الأرض مظلمة والنار مشرقة

فتنبهوا يا معشر الفجار
والطين لا يسمو سمو النار
والنار معبودة مذ كانت النار

İblis sizin atanız Adəmdən daha üstündür.

Ayılın, ey əxlaqsızlar toplusu!

Onun cövhəri oddur, Adəm isə torpaqdan xəlv olub,

Torpaq heç vaxt odun səviyyəsinə qalxa bilməz.

Torpaq qaranlıq, od parlaqdır,

Oda xəlv olunduğu vaxtdan ibadət edilib.

"Kitab əl-Əğani"də şairin bir müzəkkər qəzəlində qulağı halqalı oğlan təsvir etdiyi üçün bu adla adlandırılıb bildirilir.

Bəşşarın zındıqlığı onun şüubiliyi ilə bağlı idi. Odun, işığın üstün tutulması zərdüştilikdən və manixeyçilikdən qaynaqlanırdı, şairin qədim fars mədəniyyəti ilə qürrələnməsi onun poeziyasının aparıcı motivlərindən sayıla bilər. Xüsusilə fəxrliyyətlərində şairin nəinki fars, hətta ana tərəfdən rumlu nəşəbi ilə öyünməsinə görə. O deyirdi:

قيصر خالي اذا

عددت يوما نسبي

Bir gün nəşəbimi öyrənsən, bil ki, Qeysər (çar) mənim dayım olub.

Şairin şüubiliyi və zındıqlığı Bəsrə elitasının diqqətindən yayınmırdı. Xüsusilə sırf tövhid tərəfdarı olan mötəzililər şairi təqib edirdilər. Rəvayətə görə, uzun-uzadı mübahisələr edən, onun dualist baxışlarını küfr sayan, eləcə də Bəşşarın açıq-saçıq şeirlərinin gənclərin tərbiyəsini korladığını düşünən Vasil ibn Ata bir gün məsciddə xütbə söyləyərkən cana doyub Bəşşar barədə deyir:

من يقتله؟ أما لهذا الاعمى الملحد المشنف المكثي بابي معاذ

"Bu Əbu Muaz künyəli, qulağı sırğalı kor kafiri bir öldürən tapılmayacaqmı?"

O vaxt Bəsrədə mötəzililər böyük nüfuz sahibi olduğundan Bəşşar qətlə yetirilməyindən qorxub şəhəri tərk edir. O, Hərran, Vasıt kimi əyalətlərə yönəlir, buradakı yerli hakimlərə mədhiyələr deyir.

750-ci ildə Abbasilərin hakimiyyətə gəlməsi ilə Bəşşarın da həyatı dəyişir. Farsların imperiyada güclənməsi, fars vəzirlərin dövlət işlərindəki mühüm rolu şair üçün bəzi perspektivlər, imkanlar yaradır. O, fars əsilli Bərməki vəzirlərinə mədhiyyə yazıb onlardan hədiyyələr alır.

Bəşşar ibn Burd ərəb ədəbiyyatında yeniləşmə hərəkatının nümayəndəsi idi. Prof. M.Mahmudov həmin hərəkatı bu cür xarakterizə edir: "Ərəb ədəbiyyatında yeniləşmə hərəkatı başqa xalqların nümayəndələrinin ədəbi prosesə qoşulması və bu xalqların mədəni tələbindən irəli gələn bəzi cəhətlərin ədəbiyyatda əks olunması ilə bağlı idi. Çünki onlar tarixən zəngin keçmişə malik olmuş, onların ədəbiyyatı özünə xas keyfiyyətlərlə səciyyələnmişdir. Ərəb ədəbiyyatının forması və dili olduğu kimi qalsa da, başqa xalqların nümayəndələrinin fikir və düşüncə tərziləri ilə bağlı məzmun dəyişiklikləri ədəbiyyatdan yan keçə bilməzdi. Onları bədəvi ruhlu qəsidələr, ərəbin oba qarşısında axıtdığı göz yaşları, səhra bitkilərinin, çöl heyvanlarının təsviri o qədər də cəlb etməzdi. Şəhərdə doğulub boya-başa çatan şairlər ədəbiyyatda şəhər həyatının təsvirçisinə çevrilirdilər. Oba qalıqlarını meyxanələr, bədəvi gözəllərini rəqqasələr, kənizlər, müğənnilər əvəz etməyə başlamışdı".

"Kitab əl-Əğani"də göstərilir ki, xəlifə Mehdi Bəşşardan kimlərdən olduğunu soruşarkən o demişdir:

أما اللسان والزي فعربيان وأما الأصل فعجمي

Dilim və geyimim ərəb, əslim isə əcəmdir.

Sonra xəlifə soruşmuşdu: Əcəmin hansı qolundansan? Bəşşar bir çox cəngavərlərin diyarı olan Tuxaristandan olduğunu bildirir. Bəşşar məvalisi olduğu

Bəni-Uqeyl qəbiləsinə çox bağlı olub onu tərif etmişdir. Ümumiyyətlə isə şairin bəzən bütün insanlara nifrətlə yanaşdığı qeyd edilir. Bir dəfə o deyib: "Məni kor edən Allaha şükürlər olsun". Səbəbini soruşduqda deyib: "Nifrət etdiyim insanları görməyim deyər".

Şairin xarici görkəmi xoşagəlməz olub. Kəbud, nahamar bir adam idi, kor gözlərini qırmızı ət örtürdü. Bu da insanları ondan uzaqlaşdırırdı. Bəşşar, korluğuna baxmayaraq, fəxrliyyə yazır, qəlbinin bəsirətini, yəni zəkaca itiliyini, şair kimi istedadını tərif edirdi:

عميت جنيناً والذكاء من العمى
و غاض ضياء العين للعلم رافداً
وشعر كنور الروض لامت بينه

فجئت عجب الظنّ للعلم مونلاً
لقلب إذا ما ضيّع الناس حصلاً
بقول إذا ما أحزن الشعر أسهلاً

*Mən ana bətnində ikən kor oldum. Amma korluq mənə zəka verdi.
Gözümün ziyası yox olsa da, bu mənim qəlbimin elminə kömək etdi.
İnsanlar bir şey itirərkən əvəzini kəsb edirlər.
Şeir sanki nurlu bir cənnət bağıdır.
Mən də orada öz sözümlə parlayıram.
Şeir kədərli olanda qəlbə asanlıqla yol tapır.*

Bəşşar ibn Burdun şüubiliklə bağlı məşhur qəsidəsi onun "raiyyəsi"dir. Deyilənə görə, bir dəfə Bəşşar bir əyanın evində bir bədvi ərəblə (الاعرابي) görüşür. Ev sahibi Bəşşarı ərəbə şair kimi təqdim edir. Bədvi soruşur: "O, ərəbdir, yoxsa məvali?" Ona Bəşşarın məvali olduğunu bildirdikdə "Məvali hara, şeir hara?" deyir. Bu zaman Bəşşar əsəbiləşib aşağıdakı şeiri söyləyir:

خليلي لا أنام على اقتسار
سأخير فاخر الاعراب عني
أ حين لبست بعد العري خراً
تفاخر يا بن راعية وراع
وكنت إذا ظمئت إلى قراح

ولا أبي على مولى وجار
وعنه حين بارز للفخار
ونادمت الكرام على العقار
بنى الاحرار حسبك من خسار
ذاك الإطار شركت الكلب في

*Ey dostum, mən yatarkən qəlbimdə nifrətlə yatmıram.
Dostlarıma, qonşularıma kin bəsləmirəm.
Ey qarşımda öyünən bədvi ərəb,
Qoy sizə bu fəxrinizlə bağlı bəzi məsələləri yada salım.
İndi xəz geyinirsiniz, lüt gəzdiyiniz vaxtlar yadınıza düşürmü?
Alicənab dostlarla yığışıb şərab içirsiniz?
Ey çoban oğlu, nə qədər istəyirsən alicənab insanlar qarşısında öyünüb
Öz rəzilliyini ört-basdır et.
Sən ürəyi su istəyəndə itlərlə birlikdə gölməçədən su içən deyilmisən?*

Bu şeirdə Bəşşar ərəblərin yalnız məişəti ilə bağlı məsələlərə deyil, həm də onların qisasçılıq, qan intiqamı səbəbindən həddindən artıq kinli olmaq kimi xüsusiyyətlərinə toxunur. Məlumdur ki, bu səbəbdən ərəb qəbilələri arasında bəzən 40 il davam edən حرب السباق (harb əs-sibaq) حرب ناقة باسوس (harb nəqat bəsus) kimi müharibələr olurdu.

Çox güman ki, Bəşşar yalnız şüubilik ruhunda olan şeirləri ilə deyil, açıq-saçıq qəzəlləri ilə də müsəlman cəmiyyətini narahat edirdi. Təsadüfi deyil ki, Vasil ibn Ata onun qəzəllərini "şeytanın toru" adlandırırdı. Bu cür qəzəllərin qızların əxlaqına pis təsir edəcəyi düşünülürdü. Söz-söhbət artdıqda Xəlifə Mehdi işə qarışmalı olur. O, Bəşşarı hüzuruna çağırır. Bəşşar xəlifəyə mədhiyyə söyləyir. Bundan sonra xəlifə ona bir daha qəzəl deməməyi tapşırır [90, s.40]. Bəşşarın islam ayinlərinə əməl etməməsi, şərab içməsi, namazlarını vaxtlı-vaxtında qılmaması barədə məlumatlar da mənbələrdə yer alır.

"Kitab əl-Əğani"dəki xəbərdən məlum olur ki, Bəşşarın əcəm əsilli olması ilə öyünməsi ərəbləri narahat edib. Bir dəfə bir ərəb ona yaxınlaşıb deyir:

يا بشار، قد أفسدت علينا موالينا، تدعوهم إلى الانتقاء منا وترغبهم في الرجوع إلى أصولهم وترك "الولاء وانت غير زكي الفرع ولا معروف الأصل".

"Ey Bəşşar! Sən bizim məvalilər arasında fitnə-fəsad törədirsən. Onları bizim əleyhimizə qaldırırsan. Məvaliləri öz əsillərini düşünməsinə həvəsləndirirsən. Onlar bizi tərk etmək fikrinə düşür. Halbuki sən əsli-kökü bəlli olmayan murdar bir toplumdansan".

Bəşşar həmin adamın ittihamlarına belə cavab verir:

والله لأصلي أكرم من الذهب ولفرعي ازكى من عمل الابرار وما في الارض كلب يود أن نسبك له "بنسبه".

"Mənim əsil-köküm qızıl kimi nəcibdir, mənim qövmüm əsil-nəcabətli və saf insanlardır. Sizə gəlinə, yer üzündə it də öz nəsəbini sizin nəsəbə bağlamaq istəməz".

Əgər islam peyğəmbərinin ərəb olmasını nəzərə alsaq, Bəşşarın bu sözləri ərəblər tərəfindən, təbii ki, hiddətlə qarşılanmalı idi.

Bu hadisədən sonra Bəşşar həmin adamı və onun qəbiləsini həcv edən bir qəsidə yazır. Səhərisi günü Mirbəd bazarında hər kəs həmin qəsidəni söyləyirdi. Həmin adam utandığından bir daha evdən çıxmır.

Bəşşarın dini-fəlsəfi baxışları onu cəmiyyətdə mülhid (ملحد) kimi tanıdıb. O, şeirlərindən birində varlıq barədə büsbütün şəkk-şübhə içərisində olduğunu bildirir.

طبعت على ما في غير مخبر

أريد فلا أعطى ولم أرد

فأصرف عن قصدي وعلمي مقصر

هواي ولو خيرت كنت المهديا

وقصر علمي أن أنال المغيبا

وأمسي وما أعقبت إلا التعجبا

Mən özüm istəmədiyim, seçmədiyim bir şəkildə xəlq olunmuşam.

Əgər hər şey öz seçimimlə olsaydı, daha mükəmməl olardım.

Kaş ki mənə verilən (taledən) qaça biləydim.

Mən onu istəmədim. Eləmin bu barədə çox azdır.

Qeybdən xəbərdar ola bilmərəm.

Mən öz məqsədimdən yayınmıram. Eləmin kifayət etmir,

Rastlaşdığım şeylər isə təəccüb doğurur.

Bəşşarın ölüm səbəbi onun əqidəsində möhkəmliyi, hətta xəlifədən belə çəkinməməsi idi. Xəlifə Mehdiinin inkvizisiyası Bəşşarın bir çox dostlarının və

həmfikirlərinin edamı ilə nəticələndi. O, çəkinmədən Xəlifə Mehdiyə həcv edir, onun zinakarlıq etdiyini iddia edir və Allahdan Mehdiyə başqa bir xəlifə ilə əvəz etməyi diləyir.

Bundan əvvəl Bəşşar qazi Yaqub ibn Davudu da həcv etmişdi. Yaqub ibn Davud bu həcv xəlifəyə çatdırır. Hətta rəvayətə görə, onu dilinə gətirməyib xəlifəyə yazılı şəkildə verir. Xəlifə həcv oxuyub qəzəblənir. Dərhal Bəşşarı gətirməyi tapşırır. Bəsrəyə adam göndərilir. Amma Bəşşar, görünür, təhlükəni hiss edib Bəsrəni artıq tərk etmişdi. Bəşşarın qətlinə haqq qazandırmaq üçün onun guya sərxoş halda camaatı vaxtından əvvəl namaza çağıraraq azan deməsi kimi bir ittiham uydurulur. Düzdür, mənbələr bunu həqiqət kimi qələmə verir, amma həyatı üçün qorxan birisinin bu dərəcədə kobud səhvə yol verməsi ağlabatan deyil. Bəşşara qamçı zərbələri vurulur və o, yetmişinci zərbədə dünyasını dəyişir.

İbn Quteybə şairin ölümü ilə bağlı fərqli məlumat verir. O göstərir ki, şairi suda boğub öldürmüşlər. Səbəb onun xəlifə Mehdiyə həcv etməsi idi. Xəlifə Bəşşarın şərab içməsinə əsas tutub onun qətlinə fərman verir. Özləri də şərabə biganə olmayan Abbasi xəlifələrinin kimi isə şərab içdiyinə görə edam etməsi ağlasığan deyil. Buna görə də şairin məhz xəlifələri, onların üsuli-idarəsini tənqid etdiyi üçün qətlə yetirildiyini düşünmək olar.

Bəşşarın cəsədi Dəclə çayına atılır. Su onu Bəsrəyə gətirib çıxarır və şair Bəsrədə dəfn edilir. Mehdiyə qorxusundan Bəsrə əhli Bəşşarı son mənzilə yola salmağa qorxur. Onun cənazəsinin ardınca yalnız qaradərili bir kəniz gedib "Ağam vay!" (واسيداه) deyib ağlayırmış. Bəlkə də adamlar acıdilli şairdən xilas olduqları üçün sevinirmişlər. Bəziləri Bəşşarın ölüm xəbərini həmd-səna ilə qarşılayıb sevinirmiş. Hətta şairlərdən biri ölümündən sonra onu həcv edir:

يا بؤس ميت لم يبيكه أحد	أجل ولم يفتقده مفتقد
لا أم أولاده بكته ولم	بيك عليه لفرقة ولد
ولا ابن أخت بكى ولا ابن أخ	ولاحميم رقت له كبد
بل زعموا أن أهله فرحا	لما اتاهم نعيه سجدوا

*Meyitlərin ən pisidir. Onu nə ağlayanı var,
Nə də onun ölümü ilə nə isə itirdiyini düşünən.
Bacı-qardaşı belə onu ağlamadı.
Nə də bir övlad kimi ona kimsə göz yaşı axıtdı.
Nə bir bacısı oğlu, nə də bir qardaş balası ona yas tutdu.
Heç bir yaxın adam onun dərdi ilə kədərlənmədi.
Deyirlər ki, qohum-əqrəbası onun ölüm xəbərini eşidəndə
Sevinib (Allaha şükr edərək) səcdə qılıb.*

Bu şeir unikal bir formada olub mərsiyənin həcvlə sintezindən ibarətdir. Bir kəsin ölümünə sevinmək ərəb ədəbiyyatında zaman-zaman rast gəlinən şeir janrıdır.

"Kitab əl-Əğani"də göstərilir ki, Bəşşar edam edildikdən sonra evindən bir məktub tapılır. Guya o, bu məktubda heç bir zaman xəlifənin əleyhinə olmadığını, haqqında söylənilən ittihamların əsassız olduğunu yazıbmiş. Guya məktubu xəlifəyə oxuyarkən o, şairin ölümündən peşmançılıq keçirir.

Bu, Abbasilərin hiyləgər siyasətinin təzahürü idi. İbn əl-Müqəffanı qətlə yetirdikdə də guya xəlifə peşmançılıq keçiribmiş. Təbii ki, bununla onlar insanlar arasında müsbət imiclərinin formalaşmasına çalışır, bir sıra günahları məmurların boynuna yükləyirdilər.

Bəşşar ibn Burd ərəb ədəbiyyatı tarixində görkəmli şair kimi tanınıb. Onun xüsusilə qəzəl janrında misilsiz əsərləri var. Bəşşar daha çox şüubiliyi ilə şöhrət tapıb. Onun bu sahədə ən məşhur qəsidəsi "Bəiyyə"sidir.

هل من رسول مخبر	عني جميع العرب
من كان حيا منهم	ومن ثوى في التراب
بأنني ذو حسب	عال على ذي الحسب
جدي الذي اسمو به	كسرى، وساسان أبي
وقيصر خالي إذا	عددت يوما نسبي
كم لي وكم لي من أب	بتاجه معتصب
اشوس في مجلسه	يجثي له الركب
يغدو إلى مجلسه	في الجوهر الملتهب
يسعى الهبانيق له	بأنيات الذهب
لم يسق اقطاب سقى	يشربها في العلب
ولا حدا قط أبي	خلف بعير جرب
لا أتى حظلة	يثقبها من سغب
ولا شويينا ورا	منضنضا بالذهب
ولا تقصعت ولا	أكلت ضب الحزب
ولا اصطلى قط إلى	مفحجا للهب
كلا ولا كان أبي	يركب شرجي قتب
أنا ملوك لم يزل	في سالفات الحقب

*Mənim adımdan bütün ərəblərə bəzi xəbər çatdıran tapıların?
Onların həm ölüsünə, həm də dirisinə deyilməli bəzi sözlər var.
Bilin ki, mən əsil-nəcabətimlə bir çoxlarından üstünəm,
Mənim fəxr etdiyim əcdadım Sasanilər olub.
Əgər nəşəbimi saysam, görərsiniz ki, xalalarım Bizans çarlarının
nəslindəndir.*

*Əcdadların içərisində də o qədər tac gəzdirlənlər var ki.
Onlar insanların qarşılarında əyildiyi igid cəngavərlərdir.
Onlar par-par yanan ləl-cavahirata bürünmüşlər
Tülkü dərisi geyinib qiymətli əbalara bürünürdülər.
Nökərlər qarşılarında gəzib onlara qızıl qablarda yemək verirdilər.
Onlar dəri kisələrdən dəvə südü içmirdilər
Onlar nəğmə oxuyaraq qotur dəvələrin ardınca qaçmırdılar.
Acarkən acı hanzələ ağacının meyvəsini yemirdilər.
Onlar quyruğunu oynadan koramal qızardıb yemirdilər.
Mən heç bir zaman qumu ələyib oradan çıxan kərtənkələri yemirəm.
Ata-babam ocaq qarşısında çöküb qızınmırdı.
Mənim atam heç bir zaman dəvə belində gəzməyib.
Mən şah nəslindənəm. Uzun müddət qırılmayan bir nəslin nümayəndə-
siyəm.*

Bu cür şeirlərdə sosial statusu müxtəlif olan insanların müqayisəsi müxtəlif xalqların müqayisəsi kimi verilir. Təbii ki, heç də farsların hamısı qızıl qabda

yemək yeyib, xəz geyimdə gəzmirdi. Fars rəiyyəti kasıb həyat sürürdü. Bu, ancaq Sasani şahlarının həyat tərzidir. Şair bu şahları kasıb bədvi ərəblə müqayisə edir. Halbuki Yəməndə ərəblərin də Səba, Mə'in kimi dövlətləri olub, Səba mülkəsi Bilqeysin cah-calalı dini kitablarda da yer alıb. Amma təzadı daha güclü etmək üçün şair müxtəlif sosial təbəqələri müzakirə edir və bacardığı qədər ərəbləri aşağılamağa çalışır.

Nəticə. Manixeyçilərin zındıqlıq ittihamı ilə təqiblərə məruz qalması Abbasilər dövründə başladı. Artıq fəthat arxada qaldığından dini məsələlər cəmiyyəti daha artıq düşündürürdü. Məhz bu zaman manixeyçilərin ədəbiyyatı təftiş edilir, manixeyçi şair və ədiblər təqib edilir. Əksəriyyəti xilafətin fars əyalətlərindən olan zındıqlar dualist ideyaları və islama zidd əhvali-ruhiyyələri ilə, bir növ, öz istək və iradələrini təbliğ edirdilər.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT:

Azərbaycan dilində:

1. Mahmudov M. Klassik ərəb ədəbiyyatı. Bakı, BDU Nəşriyyatı, 2001, 257 s.

Ərəb dilində:

2. الشعر والشعراء لابن قتيبة، دارالمعارف، كورنيش النيل، القاهرة، 1119 هـ، 1040 ص
3. ديوان بشار بن برد، محمد طاهر بن عاشور، الجزائر، 2007، 404 ص
4. شوقي ضيف، تاريخ الادب العربي، العصر العباسي الأول، القاهرة، دار المعارف، 1119 هـ، 576 ص
5. كتاب الأغاني للامام أبي الفرج الأصبهاني، الجزء الثالث، مطبعة التقدم بمصر، 1323 هـ، 188 ص

İngilis dilində:

6. Farouk O. Some observations on the reign of the Abbasid caliph al-Mehdi 775-785. Arabica, XXI, II s 139-150, 1974.
7. Taheri-Iraqi A. Zandaqa in the Early Abbasid Period With Special Reference to the Poetry, Thesis of Degree of Doctor of Philosophy, University of Edingurgh, 1982, 322 p.

Elektron:

8. http://www.aldhiaa.com/arabic/books/alaqaeed/adiaan_va_ferag/fi_alzandage/fi_alzandage.pdf
9. http://referenceworks.brillonline.com/search?s.q=Brunschwig&s.f.s2_parent=s.f.book.encyclopaedia-of-islam-2&search-go=Search
10. Mohsen Zakeri, Salih ibn Abd al-Quddus
<http://referenceworks.brillonline.com/search?s.au=%22Zakeri%2C+Mohsen%22>

Jamila Damirova

Salih ibn Abd al-Quddus and Bashar ibn Burdas early victims of the Abbasid inquisition

Summary

Zindik was closely associated with Manichaeism, which promoted social equality. Therefore, the Abbasid Caliphs persecuted writers and poets with Manichean worldview. The Abbasid Caliphs paid no attention to zindik and offensive anti-Arab spirit in poetry. The persecution of the followers of Manichaeism was carried out under the banner of religion.

Джамиля Дэмирова

**Салих ибн Абд аль-Куддус и Башар ибн Бурд
как одни из первых жертв инквизиции Аббасидов**

Резюме

Зиндик был тесно связан с манихейством, которое пропагандировало социальное равенство людей. Поэтому, несмотря на то, что халифы Аббасидов в некоторых случаях закрывали глаза на факты нарушения религиозных догматов, они преследовали писателей и поэтов-манихейцев. Аббасидские халифы не обращали внимания на зиндик и оскорбительный антиарабский дух в поэзии. Преследование последователей манихейства осуществлялось под предлогом религии.